

माहित तंत्रज्ञान आणि प्रशासकीय बदल

किंशोरकुमार मनोहरराव इंगळे

सहयोगी प्राचार्य, लोकप्रशासन विभाग प्रमुख दगडेजीराव देशमुख महाविद्यालय वाळूज तालुका गंगापूर.

सारांश:

ई-प्रशासन या संकल्पनेकडे लोकाभिमुख प्रशासनात्मा प्रयत्न म्हणून पाहिले पाहिजे. डिलेट्रॉनिक प्रशासन म्हणजे ई-प्रशासन. सरकारी आणि प्रशासकीय कामकाजात माहिती तंत्रज्ञान, संगणक, माहिती गेटवर्क इत्यादीचा समावेश आणि प्रशासकीय कामकाजात बदल करणे म्हणजे ई-प्रशासन. ई-प्रशासन म्हणजे केवळ प्रशासकीय व्यवस्थेत संगणकाता समावेश करणे किंवा संदर्भात्मा कार्यपद्धतीचे यांत्रिकीकरण करणे नव्हे, तर ते संपूर्ण शासन प्रणाली बदलणे आहे.

प्रस्तावना:

लोकसंघभागात्मा अर्थ आणि स्वरूप लोकांता प्रशासकीय संघभाग म्हणजे प्रशासकीय प्रक्रियेतर लोकांचे नियंत्रण. या संघभागात्मा दोन प्रकारे अभ्यास केला जाऊ शकतो. एक म्हणजे सामान्य प्रशासनातील लोकांता संघभाग आणि दुसरा विकास प्रशासनातील लोकांता संघभाग. लोकसंघभागाते प्रमुख माध्यम म्हणून निवडणुका महत्वाच्या आहेत. लोक त्यांचे मत आणि त्यांची प्रवृत्ती निवडणुकीच्या माध्यमातून दरखवतात. समाजात समान रुची असलेले लोक स्वतःचे गट तयार करतात. ते आपल्या मागण्यांत्या प्रवारासाठी भाषणे, रॅली इत्यादीचाही वापर करतात. समान हितसंबंध असलेल्या लोकांचे असे गट प्रशासकीय निर्णय प्रक्रियेतर दबाव म्हणून काम करतात. प्रशाती आणि कार्यक्रम जनमत हे देखील लोकसंघभागाते निर्दर्शक आहे. वेळेवेळी लोक आपली मते मांडण्यासाठी माध्यमांता वापर करतात. तसेच तज्ज्ञांत्या विविध समित्या या सूचना आणि सल्ल्यांत्या रूपाने प्रशासनावर प्रशात टक्कत आहेत. सामान्य प्रशासनातील लोकसंघभाग हा अप्रत्यक्ष आणि अनौपचारिक असतो. हा संघभाग फारसा प्रशाती नाही कारण तो सातत्यपूर्ण आणि निश्चित नाही.

लोकशाहीमध्ये लोकसंघभाग आवश्यक आहे, परंतु व्यवस्था अंदिक प्रशाती करण्यासाठी लोकसंघभाग आवश्यक आहे. आजच्या प्रातिनिधिक लोकशाहीत जबाबदार शासन व प्रशासनासाठी शासन व प्रशासनात जनतेचा जारतीत जास्त संघभाग आवश्यक आहे. प्रातिनिधिक लोकशाही आणि जबाबदार लोकशाही साकारातीची असेत, तर संघभागी लोकशाहीची स्थापना करणे आवश्यक आहे. विकास आराखड्याच्या यशस्वी अंमलबजातीसाठी लोकांचे संघकार्य आणि संघभाग आवश्यक आहे. स्थानिक लोकांच्या गरजा आणि परिस्थिती जाणून घेतल्याशिवाय कोणताही उपक्रम यशस्वी होऊ शकत नाही.

लोकाभिमुख प्रशासनासाठीचा एक प्रयत्न म्हणून ई-शासन या संकल्पनेकडे पाहिले पाहिजे. डिलेट्रॉनिक शासन म्हणजे ई-शासन. माहिती तंत्रज्ञान, संगणक, माहितीजाल इत्यादीचा शासकीय, प्रशासकीय कार्यपद्धतीमध्ये समावेश आणि प्रशासकीय कार्यामध्ये आलेले परिवर्तन म्हणजे ई-प्रशासन होय. ई-प्रशासन म्हणजे प्रशासकीय पद्धतीमध्ये फक्त संगणकाता समावेश करणे किंवा संदर्भात्मा कामकाजात्या पद्धतीचे यांत्रिकीकरण करणे नव्हे, तर संपूर्ण शासकीय कामकाजामध्ये परिवर्तन आणणे होय.

ई-प्रशासनातीचे उद्दिष्टे:

- सुशासनातीचे स्थापना:** प्रशासनासाठी जबाबदार, पारदर्शक, गतिमान प्रक्रिया आणणे. ई-प्रशासनातीचे सरकारी उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी तंत्रज्ञान, माहिती, प्रक्रिया आणि जनता यासारखे घटक एकत्र आणते. प्रशासनातील नागरिकांता सक्रिय संघभाग वाढवता येईल. लोकांना विविध सेवा सोप्या पद्धतीने, जलद आणि कमी वेळेत भिजतात. सरकारी सेवांच्या विविध स्तरांशी ते जोडले जाऊ शकते. यातून सुशासनाता मार्ग मोकळा होईल.
- जलद आणि प्रशाती शासन:** जागतिकीकरणामुळे सर्व क्षेत्रांमध्ये होत असलेल्या जलद बदल आणि बदलांता समना करणे सोपे होते. सर्व

माहिती एकात ठिकाणी उपलब्ध असल्याने भौगोलिक आणि शास्त्रीय तफावत दूर करून लोकांना अधिक चांगली सेवा देता देता येईल.

प्रत्येक सरकारी विभागाने अधिकृत वेबसाइट बनवणे आवश्यक आहे. या वेबसाइटवर विभागाशी संबंधित सर्व माहिती उपलब्ध असावी. ही माहिती वेळेवेळी अद्यावत करण्यासाठी कार्यक्षम यंत्रणा देखील आवश्यक आहे. वेबसाइटवर विविध माहितीची पाने आणि ॲप्लिकेशन्स वातण्याची आणि डाउनलोड करण्याची सुविधा असावी. या माहितीची देवाणधेवाण इंटरनेटव्या माध्यमातून शक्य झाली पाहिजे. सर्व शासकीय सेवा पुर्णपणे एकत्रित करणे आणि नागरिकांना विविध सुविधा ॲनलाईन उपलब्ध करून देणे महत्वाचे आहे.

ई-प्रशासनाची मर्यादा प्रशासकीय क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाचा जास्तीत जास्त वापर करणे हे अतिशय गुंतागुंतीचे काम आहे. कारण कोणताही बदल पटकन स्वीकारला जात नाही. बदल स्वीकारण्याची मानसिकता असल्याशिवाय बदल अशक्य आहे. माहितीची उपलब्धाता, त्याचे प्रोफाइलिंग, माहितीचे अद्यावतीकरण तसेच उपलब्ध माहितीचा योन्या वापर करण्याची गरज आहे.

ई-प्रशासनाचे सहा संघः

- धोरण आणि कारण्याची चौकट
- बांधणी क्षमता
- वित पुरवठा
- संरक्षात्मक चौकट
- ई-प्रशासनाची एकत्रित पर्याप्त योन्या वापर करण्याची गरज आहे.
- समान राज्यात्यापी प्रकल्प

ई-प्रशासनामुळे होत असलेले फायदे:

- ई-प्रशासनामुळे माहितीची मानाणी राहत असलेल्या ठिकाणाहून आपल्याला करता येते.
- माहिती साठवणे, परत मिळविणे, जलदगतीने पाठविणे आज शक्य झाले आहे.
- शासनाच्या कार्य पद्धतीस वेग आलेला आहे.
- निर्णय तातडीने आणि न्यायपूर्ण पद्धतीने होण्यास मदत झाली आहे.
- कामात पारदर्शकता आणि उतरदायितव लागू करण्यास मदत झाली आहे.
- भौगोलिक आणि लोकसंख्येच्या दृष्टीने शासनाची व्याप्ती वाढण्यास मदत होत आहे.
- यामुळे प्रशासन जनतेच्या जवळ आले आहे.

सायबर प्रणालीमुळे लोकप्रशासनात 'ई-प्रशासन' या अभ्यासाची खवतंत्र शाखा निर्माण करावी लागली. सार्वजनिक सेवा आणि प्रशासनाची गुणवत्ता वाढवण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यास्या सरकारी यंत्रणेसाठी ई-प्रशासन ' हा शब्द वापरला जातो. 'डेव्हलपमेंट ई-प्रशासन आणि कमाल व्यवस्थापन' हे ई-प्रशासन मुख्य सूत्र आहे. खाजगी आरथापनांच्या तुलनेत सार्वजनिक संस्था जबाबदार आणि ग्राहकाभिमुख सेवा देत नाहीत. या समजावर मात करण्यासाठी सरकारने माहिती तंत्रज्ञान सेवावे जाले विस्तारण्यावर भर दिला आहे. नागरिकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी माहिती येवांच्या वितरणास गती देणे, कल्याणकारी योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी स्पर्धात्मक दृष्टिकोनातून माहिती प्रदान करणे आणि प्रशासकीय सेवांचा दर्जा वाढवणे ही प्रशासनाची भूमिका आहे. स्पर्धात्मक वातावरणात सार्वजनिक सेवांता दर्जा सुधारण्यासाठी बँकांमधील ॲनलाईन सेवा, एटीएम सेवा, रेल्वे, बस प्रवाशांसाठी ॲनलाईन आरक्षण, कर भरणे, माहितीची देवाणधेवाण करण्याचे सुधारित पर्याय यामुळे प्रशासनाचा घेह्या आणि ओळख बदलत आहे. सेवा शासन प्रशासन हे नवीन ई-प्रकाशन म्हणून उदयास येत आहे. त्यामुळे पारंपरिक कारभारातील फारलीचा ढीग कमी होऊन कारात्याचा घेहरामोहराच बदलला आहे. केंद्र सरकारने २००० साली संगणक आणि नेटवर्कचा वाढता वापर, वाढती सायबर गुणेगारी आणि त्याचे जागतिक खरूप यावर उपाय म्हणून सायबर कायदा लागू केला. २००९ मध्ये त्यात सुधारणा करण्यात आली. भविष्यात, ई-प्रशासनमध्ये सायबर प्रणाली आणखी विकसित केली जाईल. नवीन तंत्रज्ञानाशी जुळून घेत नवीन आव्हानांना तोड देत प्रणाली अधिक कार्यक्षम बनवण्याची गरज आहे.

भविष्यातील आव्हाने:

भविष्यात तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने आणि लोकसंख्यातून प्रशासन राबवावे लागेल. त्यामुळे प्रशासन यंत्रणा माहिती तंत्रज्ञानाभिमुख करणे, लोकांना प्रशिक्षित करणे, सायबर कारण्याची प्रशासी अंमलबजावणी करणे इ. गोटी कराव्या लागतात. माहिती तंत्रज्ञान देत्र दिवसेंदिवस विकसित होत आहे. दर सहा महिन्यांनी मोठे तांत्रिक बदल होतात. त्यामुळे राज्यात्यावस्थेला भविष्यात काही आव्हानांचा सामग्रा करावा लागणार आहे. प्रमुख आव्हाने पुढीलप्रमाणे आहेत.

- डिजिटल असमानता:** समाजाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये काढी असमानता आहे. सरकारी धोरणे आणि कारायांद्वारे त्यावे निराकरण केले जाते. माहिती तंत्रज्ञानाच्या विस्ताराच्या कामात ही 'डिजिटल विषमता' ठिसून येते. समाजातील सर्वच घटक माहिती तंत्रज्ञानाशी झुंजत असले तरी एक घटक मात्र त्यापासून वंचित आहे. आपल्या समाजव्यावस्थेतही मोठ्या प्रमाणात लोक नेटवर्क सिस्टमापासून दूर राहिले आहेत. त्याचा फरवादा कोणलाही घेता आला नाही.
- माहिती तंत्रज्ञानासाठी वाजती किमती:** आयटी कंपनीच्या सेवा महान आहेत. या सेवांच्या किमतीवर नियंत्रण ठेवणे आणि त्याच्या किमती वाजती राहतील याची खात्री करणे हे भविष्यातही सरकारसाठी मोठे आव्हान असेल. त्यावर सरकारचे नियंत्रण असेते आणि गरजेनुसार धोरण बदलले जाते. मोबाईल सेवा, वार-फार सेवा ग्राहकांना परवडेल अशी करणे ही सरकारची जबाबदारी आहे. भविष्यात या किमती खाली आणणार्या तंत्रज्ञानात बदल करणे, संशोधनाला प्रोत्साहन देणे ही यंत्रणेची जबाबदारी आहे.
- संस्कृतिक आव्हान:** सायबर सिस्टीम ग्राहकांना विविध वेबसाइट्स पाहण्याती परवानगी देते. (त्याच्या बरोबर ई-मेल येतो. त्यातून नवीन संस्कृतीची ओळख होते, माहिती मिळते, त्यातून संवाद होतो, ते अपरिहार्य असते. त्यात अनेकदा माहिती असेते. त्यामुळे नेटवर्किंगच्या माध्यमातून संस्कृतिक आव्हाने रेखणे ही मोठी गोष्ट आहे. समस्या आहे. या गुन्ह्यांवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. सायबर भविष्यात ही समस्या वाढू नये यासाठी कायदा आणि नैतिकतेवा वापर करावा लागेल.
- पोर्नोग्राफी:** सायबर जगतातील एक प्रमुख समस्या म्हणजे पॉर्नोग्राफी. त्यात नेटवर्किंगद्वारे अनेक पॉर्न टिडिओ आहेत. त्यावर नियंत्रण ठेवणे हा एक मोठा सायबर धोका आहे. यामध्ये काढी वेबसाइट्स प्रतिबंधित करणे आणि त्यांना दिसण्यापासून प्रतिबंधित करणे समाविष्ट आहे. सायबर गुन्ह्यांमध्ये वाढू होणार नाही, याची काळजी सरकारने घेणे आवश्यक आहे.
- सामाजिक विष्णवः:** माहिती तंत्रज्ञान प्रणालीचा वापर अर्थव्यावस्था मजबूत करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. जागतिकीकरणात खुला व्यावसाय रेखवीचा असल्याने अनेक कंपन्या, संस्था मोठ्या प्रमाणात सोशल मार्केटिंग करत आहेत. उदाहरणार्थ, शिक्षणाचे सामाजिक बाजारीकरण केले जाऊ शकते. नवीन अभ्यासक्रम आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांची माहिती देऊन ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी सर्वेक्षण केले जाते. सोशल मार्केटर साइट्स वितरीत करत असलेली माहिती नियंत्रित करणे कठीण आहे. यामुळे मोठ्या प्रमाणात फसवणूक आणि उपशोगतावाद होऊ शकतो. त्यावर नियंत्रण ठेवणे हे सरकारचे काम आहे. भविष्यातही हे आव्हान असेल.

माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रशासकीय साधन म्हणून वापर करणे हे मोठे आव्हान आहे. माहिती तंत्रज्ञान आता लोकांपर्यंत पोहोचाले आहे. तांत्रिक स्तरावर लोकांना आवश्यक ती माहिती मिळू शकते. हे सर्व करताना काढी नैतिक मूल्ये जपावी लागतात. माहिती तंत्रज्ञानाच्या मदतीने प्रशासन व्यावस्थेला प्रवंड गती मिळाली आहे. या माध्यमातून एकदा माहिती संकलित केली की, तिचे टीर्धकालीन जतन करणे शक्या होते, म्हणूनच खरी माहिती त्यात यायला हवी. असे करण्यात अद्यशस्ती झाल्यास पारदर्शकतेच्या आधारावर या संदर्भातील खोटेपणा उघड होऊ शकतो. सद्या या माध्यमातून कागदपत्रांची सत्यता तपासली जाते. विद्यालयाचे प्रमाणपत्र, गुण, पदव्या यांची सत्यता पाहता येईल. त्यामुळे पारदर्शकता ही एक मोठी बाब आहे.

माहिती तंत्रज्ञान हे अत्यंत जबाबदार माध्यम आहे. यातील माहिती आणि त्यावे संरक्षण ही मोठी तांत्रिक बाब आहे, ही बाब या माध्यमाच्या व्यावस्थाना दरम्यान दिसून येते. या प्रणालीमध्ये काम करण्यार्था आणि त्याचा फरवादा घेत असलेल्या ग्राहकांनी हे माध्यम अत्यंत जबाबदारीने हाताळण्याची गरज आहे. प्रशासकीय माहिती तंत्रज्ञानाचा देखील विकास खूप वेगात होत आहे. माहिती तंत्रज्ञान हे दर सहा महिन्यांनी नवीन तंत्रज्ञान सादर करते त्यावे अवलंबन प्रशासकीय तंत्रज्ञानात होते. हा वेग संभाळणे हे मोठे आव्हान आहे. यामध्ये व्यावसायिकता ही एक उत्तम नैतिकता आहे. नवीन गोष्टी शिकणे, त्यावे सकारात्मक आणि नकारात्मक पैतृ समजून घेणे आणि जबाबदारीने वागणे अपेक्षित आहे. प्रशासन व्यावसायिक असेल, तर मोठे प्रश्न निर्माण होत नाहीत.

निष्कर्षः

नागरिकांनाही माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करता आला पाहिजे. यासाठी त्यांच्यात कौशल्य विकसित करणे आवश्यक आहे. पायाभूत सुविधांचा अभ्यास आणि तंत्रज्ञानाबाबत उदासीनता या ई-प्रशासनाशी संबंधित महत्वाच्या मर्यादा आहेत.

संदर्भः

- 'जनसंहारांग आणि लोकप्रशासन', महाराष्ट्र टाइम्स, २०१९
- 'राज्यशास्त्र प्रकरण ५ – सुशासन', स्मार्ट अभ्यास
- 'प्रशासकीय सुधारणा', विकास समर्पित मासिक योजना, २०१४
- 'माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानावे अद्ययन, अध्यापन, आणि मूल्यांकनामध्ये एकात्मीकरण', घटकसंघ - ६